

SALAMON KONRÁD

Illyés Gyula és a közügyek

A politikai tennivalókat „rendes körülmények között, vagy legalábbis a munkamegosztás elvei szerint, melyek a szellemiekre is vonatkoznak, politikusoknak kellett volna” elvégezniük – írta Illyés Gyula 1938-ban, majd így folytatta: „Írók vállalták helyettük ezt a szerepet. Milyen hatalmas, talán végtelen az írók feladatköre – gondoltam –; a társadalom életében minden megbénuló szerv működését nekik kell átvenniük, ezt el is várják tőlük. Bizonyos vagyok benne, ha az orvostudomány valami ok miatt egyszer csődbe jutna, az emberek a gyógyítást is az íróktól követelnék, s árulást kiáltanának, ha azok illetéktelennek mondanák magukat a feladatra.” (S. K. 1. 127.)

A demokráciahiányos, illetve diktatórikus rendszerek ugyanis, amelyekben Illyés – néhány rövid időszakot kivéve – az életét leélte, lehetetlenné teszik a politikai ellenzék érdemi működését. Ezért a fennálló rendszer bírálatát és a tennivalók megfogalmazását a társadalom az íróktól várja el, akiknek a közügyek, a nemzet sorsa iránt elkötelezett tagjai ezt vállalják is, mégpedig – ismét Illyést idézve – „a legnehezebb, a legveszélyesebb módon: hibátlan művekkel. Főlényben vagyunk a politikával szemben: eszközeinket nem a taktika adja, hanem a szellem; mely egyhelyben állva is irányt mutat.” Sőt adott esetben még a politizálást is vállalták, annak ellenére, hogy „a politikusi hivatás nagy szavakat, széles karmozdulatokat”, színpadi kiállást követelő voltát „a lelkével küzdő ember ripacskodásnak érzi.” (S. K. 2. 17.)

Az elmondottakból következett a népi írók, köztük Illyés Gyula azon hitvallása, hogy az íróknak a legsúlyosabb megpróbáltatások idején és ellenére is osztozniuk kell népük sorsában. Azaz itthon kell maradniuk, és menteniük kell a menthetőt. Ha már a politika képtelen volt rá, nekik kellett a Németh László által megfogalmazott feladatot is vállalniuk: „Egészséges kis népek a sors minden változására tartanak egy garnitúrát, amely az elnyomóval a legjobban alkudhat, s honfitársait a legjobban fedezheti.” (S. K. 2. 199.)

Az íróknak és az irodalomnak ez a társadalmi feladatvállalása határozta meg, hogy a népi írók közül csak elvétve éltek az emigrálás lehetőségével. Ráadásul tisztában voltak azzal is, hogy minden emig-

ráció nemzeti szerencsétlenség, s kis nemzet lévén minden emigráns nemzeti veszteség. Illyés a példa, aki eléldéghelhetett volna Párizsban francia-magyar költőként, de visszatért a hazájába. Mert a magyar szellemnek a Kárpát-medencében, az itt élő magyarság érdekében kell munkálkodnia, ami a legtöbb esetben azt jelentette, hogy azzal az itt regnáló hatalommal kellett alkudoznia, melynek szűklátókörű bosszúállása volt az emigráció okozója. Az ilyen alkudozásnál sokkal látványosabb lett volna emigránsként szellemes gúnyiratokban tenni nevetségessé a Magyarországot kormányzó, ostobának tartott hatalmasságokat, sőt részt venni az ő nemzetközi elítéltetésükben. Ennek hátrányos következményei azonban nemcsak a hatalmon lévőket, de az országot és az emigránsok által is segíteni akart magyar népet sújtották. Ezt nem értik meg napjaink szociálliberális ellenzékének azon neves tagjai, akik emigránsokként viselkednek, és nem gondolkodnak el azon, hogy a nekik nem tetsző magyar kormányok állandó gyalázásával az egész országnak okoznak kárt.

1933-ban jelent meg Illyés Gyula *Pusztulás* című útirajza, mely országos visszhangot, sőt megdöbbenést keltett. Ennek oka, hogy a szociális kérdéseket az addig megszokottaktól eltérő módon, nemzeti szempontból vetette fel. Arra figyelmeztetett, hogy a nép kilátástalan helyzete a magyarság megmaradását veszélyezteti.

Illyés politikába avatkozásának első fontos eseménye az 1935 tavaszán Zilahy Lajos által szervezett Új Szellemi Frontban való részvétel, s ennek során a reformokat ígérő Gömbös Gyula miniszterelnökkel történt április 16-i találkozó, amit Zilahy szervezett meg budai villájában. Az összeövetel azonban – amelyen részt vett Féja Géza, Illyés Gyula, Móricz Zsigmond, Németh László, Szabó Lőrinc és Tamási Áron – eredménytelenül zárult. A népi írók ugyanis szembesítették a miniszterelnököt az ország valódi állapotával, és reformjavaslatokkal álltak elő. Ugyanakkor nem hagyták szó nélkül a Bajcsy-Zsilinszky Endrével szembeni pár hete tapasztalt választási visszaéléseket sem. A találkozó során néha feszült volt a hangulat, amire jó példa Illyés és Gömbös szóváltása. A miniszterelnök ugyanis azt kérdezte a költőtől, hogy mit tenne az ő helyében. Erre Illyés azt a meghökkenítő választ adta, hogy felakasztatná a nagybirtokos grófokat és katolikus püspököket.

A találkozó kölcsönös csalódással ért véget, a radikális baloldal egyes csoportjai azonban máig

harsogják a vádat, hogy a népiek lepaktáltak Gömbössel. Pedig nem tettek mást, mint ami a szellem emberének kötelessége, tájékoztatták a hatalmat az igazságról. Ugyanakkor az írók a találkozó és az Új Szellemi Front kudarca után visszahúzódtak egy kis időre, de – Illyés szavaival – „nem a küzdelemtől, hanem seregért”, tehát a jobb folytatásért, bár tudták: „a sereg gyengesége mellett fog szólni”, ha írók lesznek a vezeterei. „Az ő dolguk csak a toborzás.” (S. K. 1. 127–128.)

Illyés tehát továbbra is részt vett a „sereg” szervezésében, amelynek során 1936 végén előadást tartott Petőfiről a budapesti Egyetemi Körben. Ezzel a kör több vezetőjének a figyelmét 1848. március 15-ének öröksége felé fordította, rádöbentve e fiatal, balos kommunistákat, hogy ők is vállalhatják ezt a nemzeti örökséget. E „hibátlan gondolatokkal” való politizálás is hozzájárult ahhoz, hogy 1937. március 15-én zászlót bonthatott a Márciusi Front, amelynek 12 pontja a népi írók politikai követeléseinek első megfogalmazása volt. Ezt ismételte meg és részletezte a Márciusi Front október 3-i makói kiáltványa, amelynek egyik aláírója – Erdei Ferenc, Féja Géza, Kovács Imre és Veres Péter mellett – Illyés Gyula volt.

Illyés és a népiek többsége a Márciusi Frontot olyan szellemi mozgalomnak tekintette, amely a népiek nemzeti demokrata programjának politikai tábort toborozhat. E folyamat el is indult, ugyanakkor a nemzeti demokrata népiek ellenfelei, az urbanusoknak nevezett radikális demokraták e programot árulásnak tekintették. Pedig csak arról volt szó, hogy a népiek újrafogalmazták mind a bal-, mind a jobboldal időtálló értékeit, és egy programba egyesítették.

A Márciusi Front 1938-as felbomlását követően Illyés visszahúzódt a politizálástól, de mint író, majd 1941-től a Nyugat utóadaként megjelenő Magyar Csillag szerkesztője meghatározó szerepet vállalt a magyar szellemi és közéletben. Mindenekelőtt népi írotársait akarta megóvni a tévedésektől, s a magyar irodalom legjobbait igyekezett folyóirata szerzőiként egy táborba gyűjteni.

A népi mozgalmat azért féltette, mert az első világháború utáni szellemi élet legfontosabb jelenségének tartotta. Ez a magyarázata Veres Péter *Mit ér az ember, ha magyar?* című könyvéről írt kemény bírálatának, mert úgy látta, hogy az író nemes szándéka ellenére tévútra jutott, s a „koreszmékre hajló” utcai politikát választotta. Veres kemény válasza után Illyés a következőket írta neki: meg kellene

nyugtítani a jóhiszemű embereket: „szó sincs itt a ’népi front’ bomlásáról, süss ki valami megoldást. Tán a Szabad Szóban lehetne írni róla, nekem csak ez a tábor a fontos. Írhatnánk együtt valamit... megírhatnád egyedül te a lényegét: a nép ügyében a közös ellenféllel szemben együtt vagyunk.” Nyilvános viszontválaszában pedig a következőket hangsúlyozta: „A népi írók frontja nem cinkos társaság, nem érvényesülési szövetkezés. Inkább előőrs-csapat. Nagy vonalakban, szétszórtan haladunk: kötelességünk, hogy egymást figyelmeztessük.” (S. K. 2. 203. és 205.)

Kemény támadások érték Illyést szerkesztői tevékenysége miatt is, aki az induló Magyar Csillagban a többszólamúság egységét hirdette: „az irodalom nem akkor totális, ha minden író ugyanúgy gondolkozik és ír, hanem ha mind ugyanolyan jól írja meg a maga különös gondolatát.” (S. K. 2. 211.) S a legtermészetesebbnek tartotta, hogy a Magyar Csillag betiltásáig, az 1944. márciusi német megszállásig rendszeresen közölje az érvényben lévő törvények szerint zsidóknak minősülő magyar írók műveit is.

A megosztott magyar szellemi élet egységének megteremtésére törekvő folyóiratot azonban mindkét oldalról fanyalogva fogadták. A radikális demokraták a népi tábor „hibáit” hangsúlyozták, a szélsőjobb pedig az egykori Vörös Csillag újjászületésének vádját vetette fel. „Szinte hallani lehetett felváltva hol az egyik, hol a másik oldalról a szisszenetet aszerint, ahogy Erdélyi, Márai, Szabó Lőrinc vagy Németh neve tűnt föl a címlapon” – emlékezett 1942-ben Illyés. „A folyóirat így lett szinte számonként ’jobb’ vagy ’bal’ oldali, szép példát adva arról, milyen könnyen meg tudná taposni a politika az irodalmat.” (S. K. 2. 212.)

A hadakozó írók közti szótértést segíthette volna az 1942 novemberében rendezett lillafüredi találkozó, amelyen Kállay Miklós miniszterelnök arra hívta fel a figyelmet, hogy „az írók igazi hivatása akkor érkezik el, amikor a politikusnak jobb hallgatnia.” (S. K. 2. 218.) A találkozón Illyés Gyula is részt vett, s Féja Gézával és Kodolányi Jánossal együtt tárgyalt Antal István nemzetvédelmi propagandaminiszterrel egy új néplap indításáról, de eredménytelenül. Mivel a találkozón minden írócsoport képviseltette magát, s alkalom nyílt egymás jobb megismerésére, volt némi remény a megbékélésre, de mindez gyorsan semmivé foszlott. Illyés ennek ellenére kitartott amellett, hogy a Magyar Csillag „a magyar szellem

szabad parlamentje... nincs író, akinek ne volna fel-
szólalási joga köztünk, ha az érték s jó szándék man-
dátumát bemutatja.” (S. K. 2. 225.)

Bár Illyés nem vett részt az 1943 augusztusában
rendezett szárszói tanácskozáson, ez nem jelentette a
népi mozgalomtól való eltávolodását. 1944 februárjá-
ban a Nemzeti Parasztpárt lapjában, a Szabad Szóban
kijelentette: „A hajdani népi mozgalom magva ma is
ép, ma is halad. S ahogy valamikor ez indította el az
egész, addig oly tétova, ezerfelé húzó táborot egy hatá-
rozott irányba, most is ez mutat utat a tétovázóknak és
a bizonytalankodóknak.” Ezt azért is hangsúlyozni
kellett, mert ha az események valamikor „megzavar-
hattak embereket, az elmúlt öt év eseményei ilyenek
voltak.” Nem csoda hát, „hogy a népi írók addig oly
egységesnek látszó tábora is megbomlott.” (S. K. 2.
269. és 273.) S bár egyes népiek durva támadásokat
intéztek Illyés ellen, ő a világháború utánra gondolva
„nyílt szívvel” várta őket.

A második világháborút követően a Szovjetunió
által megszállt Magyarországon az addigi ellenzéki
pártok alakítottak kormányt. A demokratikus és
nemzeti erők e baljós körülmények ellenére is vállal-
ták a kormányzás feladatát, bízva abban, hogy a
szovjet megszállás végéig meg tudják őrizni a parla-
mentáris demokráciát. Az ország megmentése érde-
kében – sokakkal együtt – Illyés is politikai szerepet
vállalt, mint a Nemzeti Parasztpárt intéző bizottságá-
nak tagja és országgyűlési képviselője.

Íróként elsődleges kötelességének érezte, hogy
írotársait megvédje: „Nem gyönyörködött a látvány,
ahogy némelyek könnyed testtartással – ahogy teg-
nap a zsúr-asztalkának támaszkodva – ma a guillo-
tinra támaszkodva járatják tekintetüket az országban
olyan fölényel, mintha egy hős forradalom próbáin
át jutottak volna oda.” S miután visszautasította a
zsúrfiúkból lett forradalmárok által felkínált vezek-
lői köntöst, kifejezte reményét, hogy „mindkét
tábor – a többi tábor is – okult annyit, hogy ennek
a közös magyar útnak az érdekében legalább véle-
ményt tudjon váltani. Utunk olyan lesz, amilyené
mi tesszük. (...) Egy újabb szellemi hadba szállás
első célja csak az lehet, hogy a hiedelmek helyett a
valóságra irányítsa a figyelmet. A valóság pedig: egy
romok alá temetődött nép, amelynek még hangja
sincs.” (S. K. 3. 42–43.)

Hiába volt azonban a pontos látélet és a feladat
hibátlan meghatározása, a baloldali elégtételt köve-
telők kapásból visszautasították Illyés újabb érveit

is: „Gondunk nem a múlt..., hanem a jövő. (...)
Megsérült villamosaink már járnak. Irodalmi életünk
még béna... Ha egy nemzetnek egy emberöltő alatt
tíz igaz írója van, az már áldhatja sorsát. (...) Egy kis
figyelmetlenség tíz emberrel, s a nemzet egy ember-
öltőre néma marad. (...) Nem a bűnösök felmentését
kérem. De kérem és szükségesnek tartom, hogy ezt a
most következő felelősséget és munkát osszuk meg
mindazokkal, akiknek a jóhiszeműségében és becsü-
letességében a múltban sem volt okunk kételkedni.
Nem kívánom, hogy ne beszéljünk arról, hogy ki
mikor mekkorát tévedett, de ne ezen legyen a hang-
súly, mert ha csak azt csináljuk – visszafelé hala-
dunk, s mezsgyéjéig sem érünk el az új teendőknél:
a forradalmi átalakulás sikeres megkezdésének.”
(S. K. 3. 44–45.)

Ezt a forradalmi átalakulást Illyés természetesen
nemzeti keretek közt képzelte el, ezért 1945 augusz-
tusában kijelentette: „A magyar demokrácia döntő
próbája lesz, hogy mikorra és hogyan tud azonosul-
ni a nemzettel.” Szembe kell tehát fordulni azokkal,
„akik a maguk kisebbségi érzését bele akarják
oltani akár az itthoni, akár a kisebbségi sorban
maradt magyarságba! Így akarják talpra állítani ezt a
népet? Állandó gánccsal? Csak a bűnök emlegetésé-
vel ott is, ahol érdemeket is lehetne emlegetni?”
Majd arra figyelmeztetett, hogy „aki nem érzi –
főleg nem akarja érezni – a magyar lelki sajátossá-
gokat, aki mindenekelőtt nem a közös magyar kul-
túrában akar élni, az attól még kitűnő ember lehet.
Lehet kitűnő forradalmát, s talán – nem tudom –
kitűnő szocialista is. De csalatkozik és szándéktala-
nul is csal, ha önvizsgálat nélkül épp ott akar tevé-
kenykedni, ahol a nemzet legfélétebb ügye forog
kockán, ahol már-már az ösztönnel és az idegzettel
kell pillanatonként eldönteni, mi a magyar érdek, a
magyar igazság – mi kell a magyarnak.” S felszólí-
totta a Nemzeti Parasztpárt tagjait, hogy „amennyire
állják a harcot a forradalmi parasztságért..., épp úgy
állják a harcot a forradalmi magyarságért is: a meg-
újuló nemzetért, az új Magyarorszáért. Mert az már
a miénk.” (S. K. 3. 45–46.)

Illyés Gyula az elsők közt érzékelte, és tette szóvá
a kommunisták politikájában rejlő veszélyeket:
„A parasztpártnak vannak külön útjai, melyek nem
egyeznek a kommunista pártéval. Ennek tehát le kell
vonni a konzekvenciáit.” (S. K. 3. 48.) 1945 októbe-
rében pedig – a parasztpárton belül tapasztalható
kommunista tevékenység hatására – azt fejtegette,

hogy a parasztpártnak egyenlő távolságot kellene tartani a kommunistáktól és a kisgazdák jobbszárnyától. 1946 augusztusának végén Illyés Gyula, B. Farkas Ferenc, Kovács Imre és Keresztury Dezső memorandumban szorgalmazták Veres Péter pártelnöknél, hogy a parasztpárt központjában alkalmazott kommunista fiatalokat el kell távolítani, ezzel egy időben lazítani kell a kommunista párthoz fűződő kapcsolatokat és erősíteni a kisgazdapárttal való együttműködést. S a parasztpárt 1946. november eleji nagyválasztmányi ülésén is azok közé tartozott, akik Kovács Imrével együtt az utolsó pillanatig küzdöttek a kommunista befolyás megszüntetéséért.

Miközben Illyés és a népiek egy szociálisan rendkívül érzékeny nemzeti demokrata programot igyekeztek megvalósítani, az urbánusokként emlegetett radikális demokraták képtelennél képtelenebb vádak pergőtüzével támadták őket. Amikor a népi mozgalom legjobb erői 1946 nyarán – Illyés Gyula vezetésével – létrehozták a Népi Művelődési Intézetet, a radikális demokraták válogatott rágalomokkal igyekeztek a benne résztvevőket lejáratni. Becsületük védelmében Illyés válaszolt: a Népi Művelődési Intézet „célja parasztságunk kulturális felemelése, amelynek elnökségét én vállaltam. Évek során megszoktam – megszokva hozzá az alázatos némaságot is –, hogy a legingerültebb arculköpek akkor érnek, amikor a magyar szegénység érdekében fognek eredményesnek ígérkező munkába.” Az intézmény becsületének védelmében kijelentette, hogy a Haladás című lap minden állítása „hitvány hazugság”, s elvárta a cikkírótól, hogy vádjai igazolására állítsa őt bíróság elé. Ha nem, „becsületcsibész”, ezért munkatársai közösítsék őt ki maguk közül.

A rágalmozóknak azonban szemük sem rebbent, sőt Zsolt Béla újabb rágalomokkal válaszolt: „Annak az Illyés Gyulának, aki Gömbös Gyula és Imrédy Béla kultúrctatlósa volt, még akkor sincs erkölcsi joga a Szabad Szóban közzétett válasza felháborodásához, ha valódi perfídiával kerül szembe.” (S. K. 3. 59–60.) A mérsékelt urbánusok kicsit sajnálkoztak, aztán folytatták a népiek gyalázását.

1946 októberében újraindult a Válasz című folyóirat. Illyés Gyula szerkesztői előszavában mindenekelőtt az előző szerkesztő, a vészkorszak idején elpusztított Sárközi György emléke előtt tisztelgett, majd a népi írók jelentőségéről szólt, akiknek tevékenysége „új szakaszt ékelt a magyar irodalomba. Izzóra fújta a magyar agrárszocializmus szétrúgott

parazsát. Kiragadta a magyarság fogalmát az ellenforradalom markából, s öntudatra ébresztve az értelmiség, különösen a vidéki értelmiség nem kis seregeit, a magyar sors gondolatát a társadalmi fejlődés, sőt társadalmi forradalom irányába hajlította.” (S. K. 3. 74.) Ugyanakkor a Válasz nem igényelte, hogy az „egész magyar irodalom szócsöve legyen”, annak ellenére sem, hogy teret adott a korszak legjobb irodalmi és társadalomtudományi törekvéseinek, mindenekelőtt Bibó István korszakos jelentőségű tanulmányainak. Munkatársainak gárdáját tehát – a régi Válasz és a Magyar Csillag hagyományait követve – nem szűkítette a népi-falukutató mozgalom íróira.

Illyés kötelességének tartotta, hogy a Válasz 1947. januári számában szót emeljen a sokak által gyanakvással kezelt régi értelmiség érdekében is: „Hisszük, hogy a parasztsághoz és a munkássághoz való viszonyunk tisztázásával egy időben tisztázni tudjuk viszonyunkat ehhez az értelmiséghez is. Feladatunknak érezzük, hogy levegőhöz juttassuk ezt a tözegtüzet, hogy kibontsuk a vidéki értelmiség eredendő demokratikus hajlamait.” S nem feledkezett meg azokról az írókról sem, „akik a jellegzetes magyar világot próbálták ábrázolni, s akik ezáltal kerültek szoros viszonyba elsősorban a vidéki értelmiséggel.” (S. K. 3. 111–112.) Illyés tehát minden értéket át akart menteni a jövő számára, ami egyre inkább ellentmondott az erősödő szélsőbaloldali szándéknak.

Ennek az átmentésnek az érdekében hozta össze 1947 márciusának végén azt a találkozót, ahol Németh Lászlót igyekezett Lukács Györggyel és Révai Józseffel „elfogadtatni”. Ez azért is fontossá vált, mert a kommunisták által kitalált „köztársaság elleni összeesküvés” kapcsán a megrögzött ellenfelek igyekeztek Németh Lászlót megtenni e politikai „bűnügy” szellemi előkészítőjévé, ami az író eddigi nehéz helyzetét – aki minden eshetőségre készen ruháiban elrejtett morfiomadagokkal élte életét – még elviselhetlenebbé tette. A találkozó hatására ismét támadások özöne zúdult a népiekre, Németh László helyzete viszont valamit javult.

1947-ben Illyés már nem vett részt az egyre inkább kommunista csatlóssá váló parasztpárt munkájában. A politikából kiszoruló népi gondolat a Válaszba húzódott vissza, s ott folytatta utóvédharcá váló tevékenységét, Sárközi György özvegyének, Molnár Mártának a gyakorlati irányításával. Az egyre inkább kommunista befolyás alá kerülő politika azonban fokozódó türelmetlenséggel figyelte a

Válasz munkáját. Először Darvas József és Erdei Ferenc igyekeztek beavatkozni a folyóirat munkájába. Erdei azt javasolta, hogy a Válasz szerkesztését ki kell venni Sárköziné „reakciós kezeiből”. E beavatkozás ugyan nem járt sikerrel, de állandósultak a folyóirat elleni támadások, s az anyagi helyzete is egyre reménytelenebbé vált. Így érkeztek el az 1949. május–júniusi összevont számhoz, amelyet a szerkesztők búcsúszámnak készítettek. A hatás nem maradt el. A Szabad Nép mindenekelőtt Illyés Gyulát bírálta, mert a Válasz utolsó számából az „ellenforradalom szele” csap ki, s a folyóirat a „dolgozó osztályok ellenségeinek gátlás nélkül engedi át a hasábjait”, s ezek mellett „az árulók mellett ott brekgek az egész burzsoá-kispolgári l’art pour l’art mocsara, Kosztolányi apró utódai...” Majd a hosszú rágalomária végén a szerző kijelentette: „A Válasz nem a mi irodalmunk táborában van.” (S. K. 3. 174.) Valóban nem ott volt, a magyar szellem és a magyar irodalom szerencséjére.

Illyésnek azonban nemcsak a közéleti tevékenységét bírálták, hanem irodalmi munkásságát is annak ellenére, hogy a hatalom 1948-ban és 1953-ban Kossuth-díjjal tüntette ki. 1951-ben a Magyar Írók Szövetségének I. kongresszusán Révai József Déry Tibor mellett Illyés Gyulát és Veres Pétert részesítette kioktató bírálatban. Nagy Imre első miniszterelnöksége jelentős változást hozott, s a miniszterelnök által újjászervezett Népfront az emberségesebb politizálás lehetőségét ígérte, amelynek előkészítésében Illyés is részt vett.

1956 nyarán a népi tábor is szervezkedni kezdett, megpróbálkozva egy saját folyóirat indításával. A tervezett Magyar Írás szerkesztőbizottsága: Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Németh László, Remenyik Zsigmond, Sinka István, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Tersánszky J. Jenő és Veres Péter október 3-án benyújtott kérelmére azonban már nem érkezett válasz.

A forradalom kitörésekor Illyés Gyula – Szabó Lőrincsel – Miskolcon tartózkodott, s csak október 26-a után tért vissza a fővárosba. A forradalmi eseményekbe október 30-án kapcsolódott be. Mivel a kommunistákat addig kiszolgáló Erdei Ferencnek a Nemzeti Parasztpárt újjáalakítására szóló felhívása e napon hangzott el és nagy felháborodást keltett, ezért Illyés kezdeményezte, hogy Veres Péter mint a párt le nem váltott elnöke közölje Erdeivel: a tagság nem bízik benne, amit Erdei tudomásul is vett.

Miután a Nemzeti Parasztpárt kommunistabarát politikusai október 30-án egy olyan újraalakítást hajtottak végre, amiből kihagyták „Kovács Imre híveit”, a párt meghatározó egyéniségei – Bibó István, B. Farkas Ferenc, Jócsik Lajos, Remenyik Zsigmond, S. Szabó Ferenc, Tamási Áron, Veres Péter és Zsebők Zoltán – október 31-én délelőtt összegyűltek Illyés Gyula lakásán, s előkészítették a Mezőgazdasági Múzeumba összehívott délutáni pártalakulást. Ezen a feszült hangulatú gyűlésen többen is támadták Veres Pétert, akinek a védelmében Illyés Gyula szólalt meg. Erről a parasztpártban 1945 óta tevékenykedő ügynök így számolt be: „Illyés Gyula mint egy második Petőfi mondott lángoló, szárnyaló beszédet, csupa tűz volt, mintha 20 éves lenne és nem 50-en felül.” (S. K. 3. 206–207.) A gyűlés megválasztotta a legismertebb népi írókat, köztük Illyés Gyulát és Veres Pétert a parasztpárt szellemi irányító testülete tagjainak, a párt főtájkára pedig B. Farkas Ferenc lett. November 1-jétől a párt nevét Németh László javaslatára Petőfi Pártra változtatták.

Az Irodalmi Újság november 2-i számában jelent meg Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című, 1950-ben írt verse, amely a forradalom legnagyobb hatású költeménye lett. Ugyancsak november 2-án Illyés – érezve a forradalmat fenyegető szovjet veszélyt – a rádióban szólni szeretett volna a világ íróihoz, de ezt Tildy Zoltán államminiszter a kedvetlen szovjet visszhangtól tartva megakadályozta. Illyés felhívásának főbb gondolatai a következők voltak: „Egy magyar író szól hozzátok a bekerített Budapestről. (...) Egy meggyötört, halálos veszedelemben jutott kis nép igazsága ügyében és mégis a teljes igazság ügyében... Tízmillió magyar néz elszánt nyugalommal a maga halála, de akár nemzete kipusztulása elé, ha elkezdett szabadságharcát nem viheti győzelemre. Európa szelleme eddig segítette harcunkat, részben neki is köszönhetjük, hogy kis nép voltunkban is az egész emberiség igazságáért eredményesen harcoltunk. (...) Minden perc drága. Írók, költők, igazságra érzékeny alkotók és olvasók, ne hagyjatok el bennünket. Ne hagyjátok elpusztulni Magyarországot és saját eszményeiteket.” (S. K. 3. 220–221.)

November 3-án este Illyés lakásán vitatta a várható eseményeket Király Béla és Bibó István, de azoknál a fenyegető árnyagnál többet nem láthattak, amelyek a november 4-i szovjet katonai agresszióval és a Kádár-féle ellenforradalommal váltak valósággá.

November 4-e után a népiek a menteni a menthetőt politikája érdekében folytatták tárgyalásaikat, melynek során gyakran összegyűltek Illyés Gyula lakásán is. E politizálás lényegét Veres Péter december közepén így fogalmazta meg: „Ha egy veszett kutyát ültetnek a nyakunkba, akkor azzal kell tárgyalni.” (S. K. 3. 230.)

Eközben a Kádár-féle ellenforradalom egyre nagyobb nyomás alá helyezte az írókat. 1957. január 18-án a hatalom felfüggesztette a Magyar Írók Szövetségének működését, és létrehozta az Irodalmi Tanácsot, amibe a legelvakultabb kommunista írók mellé be akarta kényszeríteni Illyés Gyulát, Németh Lászlót és Veres Pétert, akik azonban nem vállalták az együttműködést. 1957 tavaszán azzal álltak elő, hogy a magyar írók látogassanak el a szovjet írókhoz, Illyés azonban nem fogadta a Magyarországra küldött szovjet íróügynököt. Déry Tibor áprilisi letartóztatása után azonban hajlandó volt a találkozóra, de a tárgyalás eredménytelenül végződött.

A népiek minden alkalmat felhasználtak arra, hogy fellépjenek Háty Gyula, Zelk Zoltán, Déry Tibor és a többi letartóztatott író érdekében. A Kádárral folytatott eredménytelen tárgyalásokon – Illyés Gyulát idézve – „csúnyán összevesztünk; amiket mondtunk, a becsületsértéssel volt határos.” (S. K. 3. 235.) S miután a hatalom megtorló akciói egyre keményebbekké váltak, úgy tűnik, hogy Illyés és társai 1957 őszén – a letartóztatottak érdekében – aláírták az ENSZ ötös bizottságának a magyar forradalommal foglalkozó jelentése elleni tiltakozást, abban reménykedve, hogy ennek hatására eredményesebben alkudhatnak a rab írók érdekében.

A megtorlás idején reménytelen helyzetbe kerültek a hatalommal alkudozni kényszerülő írók, amelynek során egyeseknél a taktikai engedmények együtt jártak az emberi gyengeség szülte kisebb-nagyobb megalkuvásokkal. Az írói tiltakozás egyetlen fegyvere a hallgatás maradt, s Illyés Gyula még 1958 januárjában is azt hangoztatta, hogy nem szabad írni. Ezzel viszont a hatalommal szemben állók többsége sem értett egyet.

1958 nyarán az MSZMP közzétette a népi írókról szóló állásfoglalását, amelyet nyilvánosságra hozatala előtt elküldtek a legtekintélyesebb népi íróknak. Illyés a „pontatlanságokkal és ferdítésekkel” teli írás kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy a népi mozgalom a magyarság sorskérdéseivel való foglalkozást tűzte napirendre, amihez joggal tette hozzá:

„Nemzedékem tagjai közül, ahogy végignézem őket, most már így visszatekintőben is, talán nekem volt legérzékenyebb idegzetem a magyarság romlásának jeleire, a kinvillámoknak arra a sorozatára, amely egy nemzet testének annyiszor fenyegető szétesését szinte korunk látványául jósolta. (...) Eszem amióta tudom, legalább ötször ment végbe körülöttem s bennem az az istentelen recsegés, amit egy ország összedőlésének mondhatunk.” (S. K. 3. 249–250.) S ha jól számolunk, az ötödik „összedőlés” csak az 1956-os forradalom szovjet eltiprása lehet. Mindezek következtében a költő 1956 novemberét követően élte át élete egyik legválságosabb szakaszát, s 1957-ben altatókúrás kezelésre szorult.

1962-es svájci tartózkodásakor Illyés az 1958-as párt-állásfoglalásra így tekintett vissza: „A népi írók (...) megbocsáthatatlannak tartják az 1958-as nyári dokumentumot, amelyet sztálinista szellem sugallt, és ellenségeink valamennyi régi vádját felmelegítette. Tárgyalási és vitakozási alapnak nem lehetett elfogadni. Ezért is maradt el az érdemi diszkusszió. Amit az érintettek mondhattak volna, annak nem volt és ma sincs megjelenési lehetősége. Amit az írók a forradalom előtt, alatt és után tettek, abból semmit sem vontak vissza. Szerepük ismert és világos.” (S. K. 3. 260.)

Illyés véleményével a hazai kommunista vezetők is tisztában voltak. Kállai Gyula 1958-as megállapítása szerint „Illyés és köre lényegében minden alapvető kérdésben szembenáll velünk. A munkásosztály vezető szerepét tekintve, a proletárdiktatúra kérdésében, a mezőgazdaság szocialista átszervezését illetően stb.” (S. K. 3. 261.) Ugyanakkor Illyés is tisztában volt az őt körülvevő ostobán gyanakvó, ellenséges hangulattal, amint ezt Palotai Erzsébet előadóművésznék küldött 1959. februári levele mutatja: „Azt szeretném, ha semmit sem mondana tőlem. Helyeslem, hogy 'gyakorlati okok' visszatartják a *Szekszárd felé* elmondásától. De olyan Magyarországból, olyan magyarok közül, ahol a magyarokról még annyit is tilos elmondani, amennyit az a vers mond, az ember – Ady tanácsa szerint – még a holttestét is lopassa el.” (S. K. 3. 262.)

1958 novemberében az MSZMP Politikai Bizottsága határozatot hozott az Írószövetség újjászervezéséről. Ennek 1959. júniusi és szeptemberi előkészítő ülésein, valamint a szeptember 25-i alakuló ülésen Illyés Gyula nem vett részt. Az eseményen résztvevő Kállai Gyula államminiszter viszont a távol lévő költő pellengérré állításával igyekezett az írókat

megfélemlíteni. Illyés kiadásra benyújtott verseiről kijelentette: „Ezek a versek arról tanúskodnak, hogy írójuk, aki az ellenforradalom idején letette a maga obulusát – és mint ismeretes, nem mellettünk –, a közben eltelt idő alatt semmit sem tanult... Ma is ott tart, ahol három évvel ezelőtt, és a magáéhoz hasonló magatartásra buzdít másokat is.” Kállai azt is kijelentette, hogy „senki sem nevezheti magát népi írónak, ha a párt nélkül, vagy méginkább a párt ellenére óhajt a nép érdekében vagy a nép nevében fellépni.” Világossá tette azt is, hogy az egyes írócsoportok nem élhetnek önálló szervezeti életet, sőt szeretnék már elfelejteni, „hogyan van népi írócsoport.” (S. K. 3. 264.)

Illyés helyzete tehát a Magyar Írók Szövetségének újjáalakulása után is függőben maradt, annak ellenére, hogy a költő 1958 decemberében közölte Aczél Györggyel a feltételeit. Eszerint a hatalom nem számíthat Illyés önkritikájára és a népi írókról kialakított pártálláspont elfogadására. Ugyanakkor hajlandó a rendszert konzultánsi szerepben támogatni, s „lojalitását a gazdasági és a politikai eredményekre vonatkozó nyilatkozatokkal igazolja.” Nem vonja kétségbe a Kádár-rendszer „munkásmozgalmi jogfolytonosságát”, s „támogatna egy olyan irodalompolitikai fordulatot, amely a megbízható jelentéktelenek helyett a megnyerhető jelentékenyek felé fordul”, és ebben hajlandó latba vetni tekintélyét. (S. K. 3. 267.)

1959–60-ban egyre többen tették szóvá rosszállólag Illyés hallgatását, miközben példátlanul durva támadások érték, mindenekelőtt Kállai Gyula részéről. Ez már az ország sorsáért aggódozó író esetleges tárgyalási helyzetét veszélyeztette, ezért Kádárhoz fordult, aki visszautasította, hogy részt vegyen a helyzet rendezésében. A hallgatás vádjára azonban joggal válaszolta a költő, hogy nem hallgat. *Új versek* című kötetét nem adták ki, *Malom a Sédén* című drámáját pedig nem mutatták be.

Az itt és most parancsa újabb lépésre kényszerítette Illyést, amire 1960 elején a készülő amnesztia híre adott alkalmat. Fogadta tehát az Ország-Világ című hetilap munkatársát, de a március elején megjelent nyilatkozat felemás érzéseket keltett. A bírálatokra egy baráti társaságban válaszolt a költő, amit a kor viszonyaira jellemzően egy ügynöki jelentésből ismerhetünk meg: „Aki erre a nyilatkozatra azt meri mondani, hogy Illyés letette a garast, az becstelen fráter. Állandó harcban álltam, tartottam a frontot. Semmiképpen sem akartam belemenni olyanba, amit

önmagammal és a magyarsággal szemben erkölcsstelennek éreztem volna.” Elmondta azt is, hogy az Ország-Világ munkatársa által hozott nyilatkozat-tervezetet szétépte. „Harcoltam tovább, késsel a hátamban. Mondatról mondatra, szóról szóra, hangsúlytól szórendig küzdve meg minden talpalatnyi mondatrészig. (...) Tudom jól, a harcnak egyáltalán nincs vége, ezzel a nyilatkozattal a kormány egyáltalán nem elégedett meg.” Végül arról beszélt, hogy őt „az orosz kizsákmányolás, világimperializmus, a magyarság eltörlésének veszélye állítja szembe azzal, ami most itt van” – zárta beszámolóját a baráti körben jelenlévő besúgó. (S. K. 3. 271.)

A megjelent nyilatkozatban Illyés tudomásul vette, hogy „Magyarországot a kommunista párt vezeti a szocializmus felé. Szocialista vagyok – ezt műveim bizonyítják. Mióta tollat vettem a kezembe, gondom s törekvésem, hogy közösségi – népet szolgáló – irodalom munkása legyek. (...) Minden célom, hogy legközelebbi közösségünknek, a magyar népnek emelkedését segítsen...” A dolgok jó irányba haladását pedig a következőkben látta: „A magyar nép, ez hitem, úton van, hogy példamutatóan jó közösség legyen. (...) Az emberek összeforrtak, segítik egymást, önérdükük sérelme árán is. Ezt a közösségi életérzést – ezt a szó szerinti társadalmi tudatot – szolgálom, megvetve a mendemondákat.” (S. K. 3. 272.) Illyés tehát – az 1956-os forradalomnak a nemzet közös akaratát demonstráló erkölcsi erejére utalván – a szovjet hódoltságban is az „emelkedő nemzet” eszményét akarta szolgálni.

A hosszú hallgatás után megjelenő első Illyés-versek azonban gondot okoztak. Ennek adta látványos példáját Marosán György, aki az *Élet és Irodalom* 1960. szeptember 23-i számát a Gólyavárban rendezett nagygyűlésen szétépte. A költő abban megjelent *Sötét* című versében ugyanis a felháborodott politikus ilyen sorokat olvashatott:

„Nem látjuk az utat,
hogy lábunk hova lép.
Szánkig ér a sötét,
csak a fülünk szabad.”

A kommunista rögeszmék rabjait, akik azt hitték, hogy ők a marxizmus-leninizmus tanítása alapján pontosan ismerik az előreívő utat, felháborította a költemény. Marosán is azt üvöltözte: „Mi nem látjuk az utat? Mi igenis látjuk az utat!” A verset valaki

elküldte Kállai Gyulának, aki a levélben Illyés keze írását vélte felismerni, és példátlanul durva hangú választ írt a költőnek. A kedélyek azonban lassan megnyugodtak, ugyanakkor az 1960-as évek elején az irodalmi és a közéletbe visszatérő Illyés a legnagyobb nemzeti gondokkal találta magát szemben.

Első helyen kell említeni a népesedési gondokat. Az 1960-as évtizedben ugyanis a tíz éven aluliak száma 400 ezerrel fogyott. A fenyegető népesedési katasztrófára Illyés az elsők közt figyelmeztetett *Egy körkérdés tanulása* című prózaversében: „Eljő az idő, hogy épp akkor lesz legkevesebb a munkába álló, amikor a nyugdíjas a legtöbb, mivel épp ők valósították meg a születéscsökkenés rendjét, nyilván nem lesz logikai kifogásuk az életkor csökkenése ellen sem. Fölállítható a magzati lét megszakításának tartozékaképp az aggastyáni lét megszakításának erkölcsi, jogi és gazdasági indokoltsága.” A szigorú ítéletet tartalmazó vers átdolgozott változata a *Poharaim* című kötetben jelent meg 1967-ben. Ebben ilyen sorok olvashatók: „Amelyik ország évenként több embert tesz sírba, mint bölcsőbe, az nem takarít a jövőre: föleszi a készlet. Végül teljes önmagát. (...) Mely társadalom nem nevel gyermeket... az gazdaságilag és erkölcsileg is arra ítélte magát, hogy munkából kiálló korosztályait agyonverjék.” (S. K. 3. 294–295.)

Illyés Gyula élete utolsó évtizedeiben a nemzeti, nemzetiségi kérdés meghatározó szószólójává vált. Ez volt a magyarságot nyomasztó gondok közül a leg súlyosabb és legkényesebb, amihez szinte senki sem mert hozzányúlni. Már az 1950-es és '60-as évek fordulóján egyre aggasztóbb hírek érkeztek a szomszéd országok magyarságának sorsáról. Illyés ennek az ügynek a szolgálatába állította hazai és nemzetközi tekintélyét, s szinte magányos harcának eredményeként elérte, hogy a kérdés az 1970-es évek második felében a magyar köztudat előterébe került.

E küzdelmének első fontos állomása volt a párizsi L'Express-nek 1963-ban adott nyilatkozata, melyben arra hívta fel a figyelmet, hogy „a türelmetlenség, a sovinizmus, a faji gyűlölet, az elkülönülés, a nyelvi viták” ma is folytatják „a világ felkavarását. (...) Romániában van egy provincia, Erdély, amely évszázadokon át a magyar civilizáció és irodalom valódi szülőföldje volt. Ebben a provinciában nemrég zárták be az egyetlen magyar egyetemet, ami egy több mint kétmillió lélekből álló kisebbségnek volt szánva.” A Romániából érkező hírek hatására Illyés 1966-ban

a New-York-i PEN-tanácskozáson kénytelen volt visszautasítani a román íróküldöttség két tagjának meghívását, mert amíg „Erdélyben a magyar kisebbséggel embertelenül bánnak, magyar író román ünnepekre nem teheti be a lábát.” (S. K. 3. 301.)

Ugyancsak 1966-ban arra emlékeztetett, hogy Ady, Bartók, Babits, Kodály, Móricz nemzedékével kezdődött az a folyamat, mely arra készítette fel a magyar nemzedékeket, hogy testvéri kezek fogadják majd kinyújtott kezüket Pozsony, Bukarest és Belgrád irányából. Azonban épp az ellenkezője történt. A második világháború utáni szörnyűségek tehát kompromittálták a szót értésre törekvő magyar szellemet, amely más választ érdemelt volna. „Ez a magyar nemzedék tehát, amelynek a nevében szólni némi illetékességet éreztem magamban, sorozatos kudarc emlékével vonul le a pályáról.” Érthető, hogy az 1968-as prágai tavasz eltiprása után is az a legfontosabb kérdés: milyen „lesz ezek után a magyar kisebbségek helyzete Csehszlovákiában, Erdélyben?” S a történetek eszébe juttatták a szomorú tény: „56-ban a prágai tömegek Nagy Imre ellen tüntettek, négyszer verték le a magyar követség Kossuth-címerét.” (S. K. 3. 302–303.)

Csehszlovákia Moszkva irányította katonai lerohanása után Magyarországon veszélybe került a hatvanas évek második felének viszonylag szabadabb szellemi légköre, amit Aczél György „átmeneti” bukása is jelzett. Illyés azonban 1974 nyarán – sokak megdöbbenésére – kiállt Aczél mellett, mert úgy ítélte meg, hogy az általa irányított kultúrpolitika folytatása – minden súlyos fogyatékosága ellenére is – jobb, mint ami a reformellenzék bármely tagjától várható.

Illyés azért követett el mindent a menteni a menthető lehetőségének megtartása érdekében, hogy maradjon esély a magyarság túlélésének biztosítására. Mert azzal is szembesülnie kellett, hogy a nemzethalál nem megnyílt sírt, hanem „beszszeltek jókedvét” jelenti, s „a vidám lárma csak emelkedik.” Ezt a züllést és züllesztést kell megállítani, amiben sajnos akaratlanul is részt vállaltak azok az urbánusok, akik a múltban és a közelmúltban a népiek „gondjait és gondolatait a magyarságot különösen fenyegető népbajokról – a megoldást kívánó demográfiai és nemzeti-nemzetiségi helyzetről – eleve füttyszóval, majd gúnnal és gánccsal kísérték. Akik nehezen váltják át ajkuk állását akkor is, amikor ezeket a gondolatokat már a nemzeti tudat is magáévá teszi. Türellemmel kell tudatos honpolgárrá nevelni őket. Erre van remény.” (S. K. 3. 301. és 304.)

E záró gondolattal összhangban Illyés felvetette a nemzeti gondolat megújításának szükségességét is: „Az emberiség nagy eszményeinek megvalósítása nemzeti keretekben folyik. (...) Sajnos, igen sok nemzet keretében áldatlan nemzeti elfogultság tombol a vallási, a faji, az anyanyelvi türelmetlenség középkori tüneteivel. S a veszedelem, megfigyelésem szerint, nem csitul, hanem éppenséggel növekszik, s föl-föllobban még közelünkben is. A világban viharok dúlnak, mi – oly ritkán történelmünk folyamán – szelárnnyékban vagyunk, használjuk ki a múlt rossz emlékeinek fölszámolására, a teljes összefordításra. Az újkori nemzet ismérvei közt első helyen áll: tartós lelki közösség. Ennek kimunkálását, illetve megerősítését a szellemi élettől várja – várhatja el – az ország.” (S. K. 3. 304–305.) E sajnós még mindig időszerű gondolatok felvetik napjaink véleményformáló értelmiségének a felelősségét is.

1974 karácsonyán jelent meg a Magyar Nemzetben Illyés *Sebtisztítás* című írása, mely a magyar gondolkodást eltorzító bajok eredetét 1919–1920-ban jelölte meg, azaz a vörös-, illetve a fehérterrorban. Az 1919 utáni baloldali emigrációnak az akkori Magyarországgal szembeni kártékony tevékenysége kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy „ennek a lelkületnek a gyökérsökevényei szívósak... Iszonyú sebeink vannak. Vannak alig gyógyíthatók is. (...) Föladatunk világos... Voltaképpen újjá kell teremtenünk a nemzetet. A haza és haladás egységében (...) A történelem okozta sebek adják szerintem a legtöbb gondot, nem kis mértékben azért, mert olyanok, mintha begyógyultak volna. Szemmel alig láthatók; annál súlyosabban mérgeznek.” Ezeket kell tehát kitisztítanunk. (S. K. 3. 306.) E feladatot sem tudta elvégezni máig sem a magyar szellemi élet.

1975 karácsonyán Illyés újabb nagy jelentőségű tanulmányt tett közzé, *Mire kell a nemzet?* címmel. Ebben arra figyelmeztetett, hogy a magyarul beszélő emberek, éljenek a világ bármely pontján, egy nyelvi, szellemi, azaz nemzeti közösséget alkotnak és kell, hogy alkossanak. Mindezt sokkal bonyolultabban fogalmazva és még bonyolultabb okfejtés után mondta ki, de mint a *Beatrice apródjai* című könyve kapcsán megjegyezte: „Bonyolult, csavaros mondatok Magyarországon 1919-es ábrázolásában. Néha magam is csak erős odafigyeléssel értem. De ha világosabbá teszem – nem jelenhet meg.” (S. K. 3. 307.) A cikk mondandóját azonban a nemzeti ügy elkötelezettjei megértették, s mindezt megerősítette, hogy

a tévé december 27-én és 28-án kétrészes beszélgetést sugárzott a költővel, aki itt is arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzeti kérdés körüli zűrzavart tisztázni kell. Azaz: „Nacionalista az, aki jogokat sért, patrióta, aki jogokat véd.”

A történetek és az idézett meghatározás azonban arra készítette az Élet és Irodalmat, hogy kioktassa Illyést, miszerint van „haladó nacionalizmus” is, és a hazafiság sem mindig jogvédelem. Illyés a Népszabadságban akart válaszolni, cikkét azonban nem közölték, ezért elhatározta, hogy kilép az Írószövetségből. 1976. január 20-án megfogalmazott levelében arról írt, hogy az ÉS-ben megjelent „téves tanok; népünk rosszakaróinak fegyvert nyújtanak, s ezzel az itthoni magyar tömegekben zavart, a határon túliakban... pedig csüggedést keltenek.” (S. K. 3. 309.) A levelet egyelőre nem küldte el, de január 31-én megjelent az ÉS második támadása is, amely Illyés írásait – a nemzettudatról folyó „vértódulásos” vita részeként – zavarosaknak minősítette. Erre Illyés elhatározta, hogy elküldi kilépő levelét, amiről Aczél is értesítette. Miután szándéka kitudódott, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor, valamint Flóra asszony közvetítésével Aczél lebeszélte a kilépésről, s lehetőséget kapott, hogy március 20-án az ÉS főszerkesztőjéhez írt levélben válaszoljon. Ebben többek közt a következőket írta: „Az Élet és Irodalom a magyar nép sorskérdéseiről esztendő óta használt olyan hangot, amely megítélésem szerint népünk tudatát zavarta, nemzeti érzését pedig sérthette. (...) Van módod a helyzet tisztázásához”, hogy a „magyar népre – hagyományaira és létérdekeire vonatkozó minden kérdés szellemi életünkben kellő megbecsülést kapjon.” (S. K. 3. 310.)

Illyés levelére az ÉS főszerkesztője adott semmitmondó választ, mire a költő megjegyezte: „A helyzet ugyanis azáltal erkölcstelen, hogy ők szabadon köphetik le az erdélyi magyar kisebbséget is – én viszont meg sem említhetem, hogy... védtelen magyar nyelvű ember(ek)ről beszélek, mert akkor majd igazán sovínisztát – irredentát, revansistát – fognak kiáltani.” (S. K. 3. 311.)

Illyés mindezek ellenére folytatta megkezdett témáját, s 1976 húsvétjára megírta *Mire jó egy nemzet?* című tanulmányát. Gondolatmenetének kiinduló pontja, hogy ha egy nemzet tagjai vagyunk, nem működhetünk a nemzet érdekei ellen. Ezt követően a magyar nemzethez való tartozás ismérvét tisztázta, amelynek „alapja és kerete a magyar anyanyelvűség... bármiféle eredet

tekintetbe vétele nélkül. (...) A bentlétnek ez a meg-ingathatatlan egyenjogúsága arra természetesen nem ad jogot senkinek, hogy a közösség érdekeit sértse, mert ezzel ő is jogot sértene.” (S. K. 3. 311–312.) Illyés ezzel megalapozta azt a később általánossá váló megfogalmazást, hogy magyar az, aki magyarnak vallja magát, amiben nem lehet korlátozó az állampolgárság. Ezt követően Leninre hivatkozva megfogalmazta az „országfölöttiség” elvét, mintegy segíteni akarván a korszak magyar politikusainak, ők azonban erre nem tartottak igényt.

1976 karácsonyán jelent meg a *Szellem és erőszak* című írás, amelynek kiinduló kérdése: „Miképpen kell úgy viselkednünk nekünk, a humanistáknak, a tömegelnyomás olyan barbár erőivel szemben, mint a származási és nemzeti, az anyanyelvi és nemzeti-ségi jogfosztás, hogy személyes magatartásunk közhasznú legyen?” Válaszában elutasította az üldözöttek érdekében javasolt hallgatást, sőt szerinte a „dörömbölést kell (...) felelősen közcselekvéssé tenni, oly fegyelmezett együttes mozgalommá, hogy végül ne csak döngjön, de törjön be az ajtó.” Ezt követően a baszkok példáján bizonyította, hogy a hallgatás egyre nagyobb elnyomáshoz vezet. A csendben tűrőket pedig kitiltják nemcsak a városaikból, de „az emberi élet minden területéről; végül magából az életből.” (S. K. 3. 313–314.)

1977 tavaszán – az eddigi írásainak hasznossága miatti kétségek közt – írta *Komfortos haza* című cikket, amit azzal kezdett, hogy közérzetünk rosszabb, mint körülményeink indokolnák. Ennek oka pedig a rossz közösségi, azaz nemzeti tudat, amiről nem lehet eleget beszélni. „Az után a vágyunk után, hogy a bőrünkben jól érezzük magunkat, az következik... hogy országunkban is jól érezzük magunkat.” Erre annál is inkább szükségünk van, mert a XX. században „a világ, ahelyett hogy egyesült volna, az eddiginél is jobban, veszedelmesebben szétdarabolódott. (...) Reményem – hitem – szerint a XXI. század végeznivalója a közösségi ellentétek immár alapos tisztázása lesz, s ennek folytatásaként az egységesítés szolgálása...” Erre kell felkészülnie a magyarságnak, s ennek érdekében kell minél „kívánatosabb, biztosabb otthonná tenni ezt a libegő-határú közösséget. Testileg is, lelkileg is; nyomatókusan lelkileg.” (S. K. 3. 316.)

Sokakat meglepett, hogy Illyés az ügy érdekében a szovjet rendszer hatvanadik születésnapján cikket írt az MSZMP elméleti folyóiratába, a Társadalmi

Szemlébe, de ebben is a nemzeti kérdés megoldásának fontosságára figyelmeztetett.

1977 karácsonyára készül el – idézett húsvéti és karácsonyi cikkei betetőzésekként – a *Válasz Herdernek és Adynak* című tanulmánnyal, amely a Magyar Nemzet december 25-i és január 1-jei számaiban jelent meg. Illyés az 1919 utáni tragédiát abban látta, hogy a hivatalos Magyarország nem Ady szellemiségét folytatta, az Ady-követők pedig a Horthy-rendszerrel szemben inkább a szomszéd országok szellemével éreztek közösséget. Ez azért tragédia, mert szellemi összetartó erő nélkül nincs nemzet. Ezt követően áttekintette a magyar kisebbségeket ért sérelmeket, hogy rámutathasson a megoldás irányára, a sugárzott sajtó jelentőségére: „Nemzeti jogaik érvényesítését, elsősorban népi nyelvük ápolását a katalánok például a rádió révén vívták ki, s most a televízió át tökéletesítik.” Korszakos jelentőségű írását a legfontosabb hangsúlyozásával zárta: „Egy-egy nemzeti kisebbség – ahogy a nemzet is – azzal veszhet napjainkban versenyt, ha népszaporulatával végzetesen lemarad. Vagyis ha népe közösségétől az egyén nem kap olyan tudatot, hogy utódai számára védelmet is kap: olyan közösséget, melyért egyenként is áldozatot hoz, aggodás nélkül, hittel a jövőben.” (S. K. 3. 318.)

A tanulmány elsőként mondta ki nyilvánosan, hogy a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek méltatlan helyzetben élnek, ami meglepetésként érte azok vezető köreit, s a románok azonnal támadásba lendültek az „újraéledő magyar sovinizmus” ellen. Illyés ugyan válaszolni akart, de erre a magyar vezetők a Történettudományi Intézet igazgatóját jelölték ki.

Illyés – a történetek kapcsán – a tisztázó vita elmaradását sajnálta, amit önálló füzetben is meg kellett volna jelentetni. Ezzel szemben a magyar vezetés betiltotta a költő *Szellem és erőszak* című kötetének a terjesztését.

1977 novemberében Illyés megkapta Janics Kálmán *A hontalanság évei* című könyvének kéziratát. Ennek kapcsán kénytelen volt megállapítani, hogy „a szlovákiai magyarság helyzete nem egy tekintetben aggasztóbb a romániaiánál”. A könyvhöz írt előszavában azt tekintette a legfontosabb feladatnak, hogy a világ elé kell tárnai a helyzetet, a magyarságot pedig arra kell nevelni, „hogy európaiságával legyen példakép és szétsugárzó remény”, mert „a barbárság ragálytünetei sehol nem ütköznek ki riasz-

többan, mint a gyengébbek – a védtelenebbek – iránti viselkedésben.” (S. K. 3. 320.)

Illyés az 1970-es évek végére a magyar politikai élet előterébe állította a szomszéd országok magyarságának addig tudatosan elhallgatott szenvedéseit. 1978 májusában Kádár úgy foglalt állást, hogy a magyar politikai vezetés a kisebbségi ügyekben semmit sem tehet, de azt nem tilthatja meg, hogy a kérdésben a hazai tekintélyek véleményt mondjanak. Ugyanakkor felfigyeltek írásaira a nyugati diplomata és újságírók is. 1978. január 25-én az Egyesült Államok kulturális attaséját fogadta lakásán, február 9-én pedig magával a nagykövettel tárgyalt a követségen. Közben a brit Economist és Financial Times, valamint a párizsi Le Monde ismertette Válasz Herdernek és Adynak című cikkét. Áprilisban a New York Times Erdélyben járt újságírója, majd a Le Monde, illetve a svéd Svenska Dagbladet bécsi tudósítói keresték fel, továbbá a BBC adásaiban is foglalkoztak az erdélyi magyarság helyzetével. Ezt követően a magyar kisebbségek kérdése nyugati politikusi körökben is témává vált, s 1982 nyarán erről váltott szót Illyés a Budapestre látogató Francois Mitterand francia köztársasági elnökkel.

1979. május 18–19-én tartották a fiatal írók lakiteleki találkozáját, ahová meghívták Illyés Gyulát is. A költő a találkozó második napjára érkezett meg, és az írásban hozzá intézett kérdésekre válaszolva fejtette ki véleményét. Elsőként a nemzeti kérdéssel foglalkozott: „A huszadik századnak a legnagyobb, legfontosabb kérdése valóban a nemzetiségi és a nemzeti kérdés. A tizenkilencedik század azzal a gondolattal indult (nagyon helyesen, tele idealizmussal), hogy az anyagi kérdéseknek a megoldása automatikusan meg fogja oldani az úgynevezett felüléptítményeknek a kérdését is. Beleértve ebbe minden nemzeti torzsalkodást, és így végül a nemzetiségi kérdéseket is. (...) Az volt a hit még a

huszadik század elején nálunk is, hogy a nemzetiségi kérdések merőben a józan ész és a gazdasági kérdések függvényei. Ma, századunk végére viszont kiderült már világszerte, hogy ez a legégetőbb kérdés, ugyancsak meghökkentő tünetekkel.”

Mindezek után a „materialista nemzetszemlélet elhomályosult. (...) Bizonyos eszmei frontok tehát megmozdultak, úgy, hogy a ti nemzedékek sok tekintetben csaknem üres terepen mehet előre... Itt áll egy új irodalmi nemzedék; szerintem igen szerencsés helyzetben, és igen súlyos feladattal.” Szerencsére „nem említhetünk a nemrég annyi gyanúval fogadott magyar sorskérdések közül tán már egyetlen sem, amit ne fogadnának ma minden fórumon azzal: lássuk, mi is az tulajdonképpen.” Az irodalom és politika viszonyáról megismételte ismert hasonlatát: „Egy-egy országnak a jó haladása olyan, mint a római szekéré. Két kereke van, az egyik a közéleti, politikai, a másik a szellemi élet. Akkor jó, ha a kettő együtt működik. Ha kihagy valamelyik, az rögtön bajt jelez. Az szokott történni, az egyik átveszi a másik dolgát.” Illyés tehát megfogalmazta egy egészséges nemzet működési feltételét, hamarosan kiderült azonban, hogy az önnön hibájával küszködő „politikai kerék” nem tud e feladatnak megfelelni. (S. K. 3. 325–326.)

A lakiteleki találkozó után két nappal, Bibó István temetésén mondott búcsúztatójában arról szólt, hogy a népiek „örömmel és hálással üdvözölték benne azt az embert..., aki világos gazdasági, jogi és bölcséleti eszmerendszert kívánt adni egy eredeti szellemi, művészi mozgalomnak. Amelynek írói jobbára ösztönösen egy-egy katasztrófába sodort népréteg és egy katasztrófa előtt álló ország ügye mellé álltak. Fölismerve és vállalva, hogy van hely és kor, amidőn a nép és az igaz elválaszthatatlan szolgálata cselekvést parancsol.” (S. K. 3. 326.)

Ezt a parancsot teljesítette Illyés Gyula 1983-ban bekövetkezett haláláig.

Apáczai Csere János síremléke